

A MAGYAR MINERVA KÖNYVSOROZAT ÉS TÁRSADALMI INDÍTÉKAI

A XV. század végének, a század fordulójának Európájában Magyarország gazdaságilag, iparilag, valamint az általános műveltségviszonyok tekintetében nem sokban különbözött a fejletteknek ítélt európai népektől. Az erről meggyőző tények közismertek, az egész társadalom lényegét kifejező események egyik jelentős érvét mégis hadd idézzem ide a XVI. század elejéről, éspedig 1514-ből. Egész Európában társadalmi váltásra érett meg a helyzet. A különböző államrendszerekben, valamint a vezető befolyását továbbra is biztosítani igyekvő egyházban egyaránt aggasztó volt már az a belső feszültség, amely a változtatásra való képtelenség esetén belülről jövő gyors változást sejtetett. Nálunk ez a Dózsa-féle felkeléssel indult el, míg közvetlen szomszédainknál egy jó évtizeddel később, 1525-ben következett be a kenyértörés. A német nyelvterületeken két helyütt is, keleten Thomas Müntzer, a bajor és frank vidéken pedig Florian Geyer személyében találta meg a nép forradalmi törekvései vezéregyéniségeit. Egy évtizeddel később zajlottak azok az események a fejlettebbnek látszott német területen, mint hazánkban. A továbbiakban azonban nem lehettek már jelentős befolyással egymásra. Hiszen Magyarországot illetően közbelépett a nyugati terjeszkedését immár több mint száz éve előkészítő török birodalom, amely a sokoldalúan tehetséges II. Szolimán szultán személyében nemcsak eredményes belpolitikusra, de céltudatosan tevékeny hadvezérre is talált.

Gazdaság, ipar, kereskedelem és a szellemi művelődés lehetőségei így kényszerültek sorvadásra már a XVI. század első felében. Ami azután történt — a XVII. században és a XVIII. kezdetén —, az már a nemzeti fennmaradás csodájával határos.

A XVI. század Magyarországnak közel ötmillió lakosából mintegy milliót számláltak a nemzetiségek. Az ezt követő két század eseményei végén, 1720-ban 1 160 000-re tehető a magyarság és 1 422 000-re a nemzetiségek számáránya. Százalékosan ez azt jelenti, hogy 44,9%-át tette ki a Kárpát-medence népességének a magyarság! A tőlünk nyugatra lakó népek ezalatt — a harmincéves háború és egyéb kisebb konfliktusok mellett is — viszonylag zavartalanul fejlődtek. Ez főképpen nekünk szembetűnő, akik a lét és nemlét határán öröltünk, bízva a túlélésben. Az 1711-től II. József-ig, az első hivatalos magyarországi népszámlálásig eltelő időszakban 8,5 millióra szaporodott az ország lakosság száma.

Meglehetősen pontos adatokkal rendelkezünk ahhoz, hogy ebben nagyon pontosan végrehajtott telepítési politikát lássunk. Ez vonatkozik a különböző szláv nyelvű népekre, az Erdélybe nagy számmal betelepülő románokra és a több területről jött német nyelvű népekre egyaránt. A statisztikai helyzetkép pedig az, hogy 1887-ig, azaz 67 év alatt — ha az 1720-as évet vesszük alapul — 61%-ra növekedett a nemzetiségek százalékaránya, míg a magyarságé a maga több mint 3 milliós lélekszámával 39%-ot tett ki.

Nem meglepő tehát, hogy a német író, költő, polihisztor Herder ezeknek az adatoknak az ismeretében kimondta, leírta, hogy a magyarságnak néhány évtizede maradt a történelemben, és befejezte pályafutását.

Matematikai logikával kétségtelen törvénynek látszott Herder — ha úgy tetszik — jóslata. Ha szűkebb éleletterünkre, Dunántúlra vagy még tovább, megyénkre és a közvetlen környezőkére bontjuk le adatainkat, és ebből vonunk le következtetéseket, talán valamicskével reménykeltőbb képet nyerünk.

Veszprém megye középkori településeinek a száma a XVI. század elején 375 volt, és ebből a török után maradt 111. De a szomszéd megyék helyzete sem jobb, sőt Fejér megyéé még reménytelenebb. Ugyanis 48 települése maradt az eredeti 429-ből. (Ide számítottuk a kisebb Pilis megyét is.) Somogy megye 964 településéből maradt 195, Zala 1113 helységéből 380. A négy megye 2147 faluja pusztult el a 2881-ből. Az eredeti 900 000 összlakosságból pedig maradt 300 000.²

TELEPÍTÉSEK

A Rákóczi-szabadságharc leverése után viszonylag hamarosan és szervezett formában indul meg az újjáépítés, és ennek természetes velejárójaként a betelepítés. Volkra Ottó veszprémi püspök (Somogy és Zala is a veszprémi püspökséghez tartozott) Liska nevű emberét küldte Morvaországba telepések toborzására.³ (Volkra Ottó 1710-től 1720-ig töltötte be a Veszprém püspöke székét.) Ezt folytatták utódai, de vele csaknem egyidejűleg a székeskáptalan, majd a benecések, a ciszterciták és a világi nagybirtokosok is. Emellett adataink vannak arról is, hogy már a Rákóczi-szabadságharc idejében a Bakony mintegy tíz községébe indult meg Árva, Trencsén, Turóc, Nyitra és Hont megyéből a szlovák nyelv-

vü lakosság betelepülése az alábbi, akkor Veszprém megyei községekbe:

Borzavár, Sur, Bakonycsérnye, Bársonyos, Jásd Szápár, Lókút, Olaszfalu, Öskü és Nagyesztergár.

Ennél erőteljesebb volt a III. Károlytól II. József uralkodásának végéig tartó, és főleg bajor, frank és kismértékben sváb, illetőleg sziléziai nyelvterületről érkező német lakosság betelepülése. A teljesen elpusztult községek egy részét telepésekkel ugyanott vagy a közelben újból felépítették, másutt pedig részben magyarokkal vagy szlovákokkal együtt építettek újjá egy-egy falut, városrészt.

A csupán németek által újjáépített községek száma megközelíti a félszázat. Emellett mintegy 20 faluban más nyelvű lakossággal együtt települtek le. Gazdasági és kulturális kapcsolataik folyamatos és gyors kialakítását segítette, hogy két településtől eltekintve bajor nyelvterületről jöttek, és homogén műveltségtöltéssel rendelkeztek. Városlődre és Kislődre frank nyelvjárásúak települtek. Az előbbiben, azaz Városlődön egy utcányi protestáns magyar csoport viszonylagos önálló egysége is kialakult anélkül — és ez másutt is jellemző volt —, hogy a nyelvi vagy nemzetiségi ellentétek konfliktust váltottak volna ki. Sehol a megyében nem találjuk nyomát annak, hogy feszültséget, ellentéteket okozott volna az egymást nyelvíleg nem értők letelepedése, akár a több mint félszáznyi bajor-frank vagy a mintegy tíz községnyi szlovák csoport útját vizsgáljuk. Érezhetően erősebbek voltak a hazánkban kialakult vallási ellentétek a XVII—XVIII. században, mint a nemzetiségiek. Erre nemcsak a pápai Kocsi Csergő Bálint és társai 1674. évi elítélése, azaz gályarabsága a példa, hanem a fent említett Városlődöt is idézhetnénk. Itt ugyanis 1748-ban a magyar utcabeli Hegyi Tamás a protestáns papra haragudván, áttért katolikus hitre. Halálakor a katolikus papot nem engedték be az utcába, amiért az Padányi püspöknél tett panaszt. A püspök erre az egész utcát kitelepítette Balatonudvariba. Tiltakozásukat azzal fejezték ki, hogy a generáció elhunyt tagjai a balatonudvari temetőben sziv alakú sírkövet készíttettek maguknak. (A közelmúltban restauráltatta ezeket az OMF, és újból visszaállította a helyükre.) A rendkívül szenvedélyes Padányi Bíró Márton püspöknek embertelen eljárása volt ez. Emellett egyéb, protestánsellenes intézkedései folytán is nem kevés elmarasztalásban volt része. Élete utolsó éveiben bekövetkezett mellőzésének egyik fő oka volt az ugyancsak a protestánsok iránti türelmetlenségét kifejező *Enchiridion de fide* című, 1750-ben írt munkája.⁴

Jóval türelmetlenebb hangot kapott már ekkor az a magyarosodási törekvés, amely egyrészt a nagyszámú német nyelvű települtek és a közhivatalok német nyelvi hatásától óvott. A hivatalos nyelv ugyan a latin volt — a II. Józsefi időszakot kivéve — 1844-ig, de a németesedésnek sok árnyalata, a nyelv csiszoltsága, sokszínű alkalmassága a műveltségterjesztésben, Luther óta irodalmi nyelvi rangja, a fejlett európai kézműipar nyelve egész Dunántúlon a német volt (a kéményseprő-mesterséget kivéve, ez olasz

nyelvi bázissal jött), a képzőművészetek: építészet, festészet, szobrászat, a rendkívül fejlett osztrák zeneművészet német nyelven történt terjesztése, mind-mind olyan kisugárzó erő, ami a fentebb már hivatkozott adatok mellett kétségtelen veszélyt jelentett a magyar nyelvű műveltség megteremtésében, terjesztésében. Mindenképpen figyelembe veendő a számos, a Habsburgok által célszerűen kiépített hatalmi bázis adottságai közepett. A jobbák természetesen felismerték ezt, de lehetőségeik nagyon korlátozottak voltak. Az antiprotestáns harcokban elmerült Padányi közvetlen előde: Acsády Ádám Péter püspök az 1741-es pozsonyi diétán a tekintélyes egri püspök, gróf Erdődy Gábor német nyelvű közbeszólására felcattan és ráivall: „Ki az ördög beszél itt németül? Majd még franciául is beszélnek a magyar országgyűlésen; 25 év múlva a magyar nyelv, amelyet minden hazafinak a leginkább kellene tisztelni, majd még csak hallható sem lesz a magyar országgyűlésen.”⁵

Utólagos észrevételünk, hogy a veszélyérzet időszerűsége és annak nyílt kimondása egyaránt figyelmet érdemelt. Csakhogy az is tény, hogy ebben az időben a népi-nemzeti létgondok az egyéb feltételek bizonytalansága miatt egyáltalában nem juthattak el oda, hogy általánossá váljanak olyan intézkedések, amelyek a nyelvi, a szellemi műveltség kérdéseivel függtek össze.

Mindezek mellett nem jelentéktelen az, hogy a német településeken, a közakaratra megfelelően, az egyház biztosítja az anyanyelvű istentiszteletet. A veszprémi püspöki levéltár tanúsága szerint még a 20. század első évtizedeiben is megoldott a kétnyelvű lelkészi szolgálat és ebből következően a magyar és német nyelvű istentisztelet. Mégpedig a települések egy részében úgy, hogy csak német a templom nyelve, másutt pedig német—magyar vegyesen vagy két magyar, egy német és fordítva.⁶

E tekintetben, valamint a vallási türelem terén az 1760-as években következett be érezhetően jelentős előrelépés. Ebben az időben lesz Mária Terézia fia, a későbbi II. József az anyja társuralkodója, és hamarosan meghökkenítő intenzitással veti magát a munkába. Az anya és fia közötti rendszeres — ha úgy tetszik, hivatalos — levelezés már ezekben az években kimutatja a kettőjük közötti nézetkülönbségeket. A holnaplítás értékrendjében mindenképpen II. Józsefnek adunk igazat, és adott igazat a történelem is intézkedései (későbbi rendelkezései) nagy részében. Csakhogy a monarchia kuszáltsága gazdasági, nemzetiségi, műveltségbeli tekintetben nem meri megengedni magának azt, amit más népek, és itt elsősorban néhány nyugat-európai országra gondolhatunk, régóta természetesnek tartanak. Míg Anglia, Franciaország stb. egységesítő törekvéseit még a nemzeti érzés, a nacionalizmus öntudatra ébredése előtt váltotta jórészt valóra, a Habsburgok — a XVI. századtól kezdődően — ezt már nem teheték, és így családi alapra építették a monarchiát. II. József is késetten akarja majd megvalósítani azt, amit ebben az időben ilyen eszközökkel már lehetetlen. Rendelkezésükre áll egy soknyelvű ország, amelyen belül már lehetetlen feloldani a nemzeti, a nyelvi ellenté-

tekből fakadó feszültséget. A telepítés idején megéreztek ugyan annyit, hogy a bajor, a frank, a sváb, a szászországi, tehát a határokon túli kapcsolattartást megengedni komoly veszélyeket rejthet magában. Nyilván ezért fogalmazták úgy a betelepítettek elbocsátó és befogadó ügyiratát, hogy az eredeti otthonukban maradtakkal a továbbiakban semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn. Tehát az egymás közötti érintkezés adottságaival élhettek csak, akár egy megye vagy egy ország határain belül.

Az azonos földrajzi viszonyok, gazdasági helyzet, művelődési adottságok lassacskán előkészítették őket a más nyelvű környezettel való kapcsolatteremtésre, együttélésre. Az így végbenő változáselemzést elhagyván, csak egyetlen megfogható támpontot hadd idézzek. Nevezetesen azt, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején ott vannak a száz évvel korábban nálunk otthonra talált német nemzetiségek a magyar forradalmi hadseregben, a pákozdi csatától Buda vára visszafoglalásáig, illetőleg Világosig.

A MAGYAR NYELVŰ IRODALMISÁG ÚTJÁN

Fentebb már érintettem, hogy II. József olyan program megvalósítását tűzte ki célul, amiről — legalábbis azokkal az eszközökkel — elkészett. A német hivatali nyelv kötelező bevezetése a latin helyett még a maradi magyar nemesség soraiban is olyan érzéseket ébresztett, hogy ez merénylet a magyar nyelv ellen. A császárhoz intézett felterjesztésre kapott válasz nem meggyőző: „... nagyon fontos tévedésre kell felhívni a figyelmet... mégpedig arra, hogy állítólag a magyar anyanyelvet teljesen mellőzni kell. Sem erről, sem bármely más, Magyarországon használt anyanyelvről nem szólt ez az írásom. Csupán egy holt és megtanult nyelvről beszéltem. Nem arról van tehát szó, hogy milliók lemondjanak a saját anyanyelvükről és mást beszéljenek, hanem hogy azok, akik a közéletnek szentelik magukat, a latin helyett a német nyelvet használják, s hogy az ifjúság ezt tanulja meg amaz helyett.”⁷

Ausztriában ugyan elérte a császár, hogy az ország történelmében először nem a rang, a gazdagság, a származás, hanem a szellem kölcsönzött valakinek hírnevet, tiszteletet és hatalmat. Írók, költők, kiváló pedagógusok, nagy tehetségű zeneszerzők (Haydn, Gluck, Mozart) voltak Bécsnek és a császári udvarnak is a fénye és a felvilágosult eszmék leghatásosabb terjesztői. A kor szellemi állapotáról az 1780-as években Bécsben járt Kazinczy így ír: „Mely jól mennek a dolgok, ahol az első tudja és akarja, amit kell, s mint szereti ott minden az elsőt, mint az első az utolsót.”

Az észrevétel főképpen akkor meghökkentő, ha tudjuk, hogy Bécsben 1784-ben 435 író élt, és Blumauer az 1782. áprilisától 1783. szeptemberéig megjelenő röpiratok számát 1142-re, az érték kifizetett összeget 39,066 Ft-ra becsüli. Hazánkban pedig az írók néhány felvilágosult főúr támogatásával folytatták harcukat nyelvünk pallérozása érdekében, a tudatlanság és a közöm-

bösség ellen. A felvilágosodás eszméi Magyarországon csak egy vékony réteget hatottak át, közöttük és a nép között pedig a rendi kiváltságok és a rendi szellem korlátai emelkedtek. Ami Ausztriában az iparosodás, a kereskedelem fejlődése és a korszerű nevelés következtében politikai realitás volt, az nálunk néhány embereséges főrend, franciás műveltségű udvari férfi, néhány forradalmár író és lázadó polgár utópiája maradt. II. József reformjaival szemben Magyarország volt a súlypont, és kétszeresen tragikus volt azok élete, akik előbb a felvilágosodás elveinek a terjesztésére, majd a reakció győzelmé után a forradalmi célok elérésére törekedtek.

Ezek mellett mégis komoly eredménynek érezzük, hogy országunk szinte minden vonatkozásban elmaradt állapota ellenére a művelt Európának, a felvilágosodás eszméit elsősorban az eldugott magyar falvak udvarházaiból kilépő és Bécsben az élénk szellemi élettől megtermékenyülő magyar testőrifjak vetették termőtalajba. Ez a nemcsak irodalmi, hanem világnézeti szempontból is jelentős hatás a lehetőségek arányában viszonylag hamarosan a magyar nemzeti érzés és szellem újjászületéséhez vezetett. A Bessenyeivel induló és elsősorban Rousseau és Voltaire szellemi hatásától gazdagult magyar felvilágosult irodalom II. József idejében lobban erőteljesen lángra.

Ekkor jelent meg irodalmunkban a tapolcai saruvarga fia, Batsányi János. Hangjától átforrósodott irodalmunk politikai légköre. Az a hit fűti, hogy az emberiségre virradó jövő évszázad, a XIX. megvalósítja majd az emberi szívnek és észnek megfelelő erényes és igazságos világot. A Kazinczyval együtt Kassán szerkesztett Magyar Múzeumban, az első magyar irodalmi folyóiratban, annak programadó cikkében ismertette a magyar irodalom és nyelv helyzetét, és meghatározta a haladás útját. A folyóiratot azonban nemcsak a magyar nyelv és irodalom szolgálatába állította, hanem tudatos politikai törekvése volt a felvilágosodás terjesztése, valamint a harc a nemzeti függetlenség kivívásáért. A korszaknak csaknem valamennyi számottevő íróját a lap köré tömörítették, de a belső egyenetlenségek miatt Kazinczy már a második szám megjelenése előtt kivált. És miután *A franciaországi változásokra* című verse miatt 1792-ben Batsányit feljelentették, és távoznia kellett Kassáról, ez a folyóirat megszűnését is jelentette.

A Kazinczy—Batsányi ellentétnek az oka elsősorban nem abban keresendő, hogy Batsányi erőteljesebb, gazdagabb koncepciójú költői egyéniség volt, mint Kazinczy. A nyelvújítás későbbi nagy vezéralakjában — akinek kiváló irodalom-szervező tehetségét és érdemeit nem vitatjuk — az irodalmi szándék és program nem telítődött azzal a politikai veszélylátással, ami a dunántúli Batsányi szemléletét áthatotta.

Batsányi jellemnagysága, műveltségöltése megverten is következetesen határozta meg azt az utat, amelyen járhat, amelyen járnia kell. A Martinovics-mozgalomban való érintőleges részvétele miatt elszenvedett egy év börtöne egyelőre még óvatosabbá tette kiszabadulása után, majd amikor Napóleon a magyarokhoz intézett kiált-

ványának a fogalmazásában — vagy stilizálásában — is részt vett, a bukás után végleg kikényszerült az országból. Ez azonban már 1809 után történt, amikor a francia hadak Napóleon és Mária Lujza házasságkötése után (1810. ápr. 1.) visszahúzódtak e területről. Mostantól kezdve nincs élő befolyása a magyarországi műveltségviszonyok alakulására nézve.

Eközben azonban megerősödni látszott olyan irodalmi csoport, amely — bár erősen individuális jelleggel — igyekezett befolyásra szert tenni, esetenként vezető szerepet vállalni. A dunántúliak között a tehetséges Ányos Pál halála (1784) után fel kell figyelni Pápay Sámuel, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor, Kis János, Pálóczi Horváth, Édes Gergely, Révai Miklós, Péteri Takács József, Ruszek József, az ide kötődő Verseghy Ferenc, Virág Benedek és mások munkásságára.

Hamarosan olyan élő kapcsolat alakult ki a dunántúliak és a debreceni csoport között, hogy kölcsönösen gazdagították egymást. Ott — mármint Debrecenben — látjuk az ekkor már korban és tudományban egyaránt tekintélyes Weszprémi Istvánt (Weszprémben született 1723-ban), Fazekas Mihályt, Földi Jánost, az első magyar grammatika szerzőjét, a legtehetségesebb fiatal költőt: Csokonait (jóllehet ezt egyértelműen csak Pálóczi Horváth Adám ismeri fel és írja meg Kazinczynak) és másokat.

Fentebb már hivatkoztam arra, hogy a századforduló Bécsé mennyivel haladta meg az akkori egész Magyarország műveltségbázisát az irodalomban, zenében és a képzőművészetekben egyaránt. Megfelelő anyagi háttér, jól szervezett pénzügyi támogatás nélkül nem is lehetett kilátásunk, hogy az európai hátrányból valamit behozzunk.

Ismert, hogy a Bessenyeivel — 1772-ben — félmjelzett magyar irodalmi újjászületésnek az európai felvilágosodás szellemétől Bécsben tüzet csiholó testőrifjak adtak bizakodó hitet. A nagyobb méretű társadalmi kibontakozásnak kedvezett a II. József nevéhez kötődő évtized, majd úgy látszott, minden út elzárul. Martinovicsék kivégzése még erősítette is ezt a kilátástalanságot. Közben azonban feltűnik egy név, éppen az arisztokrácia körében, amelyhez néhány év alatt új törekvések és új tehetségek kötődnek, és ez a név:

FESTETICS GYORGY

A felvilágosodás közvetlen hatása a francia irodalom, majd az 1789-es forradalom révén nálunk is túllépett az írók és irodalmi élet szűkebb körén. A Gereven huszárok magyar tisztjei 1790-ben petícióval fordultak az országgyűléshez, melyben részletesen feltárták a magyarok hátrányos helyzetét a hadseregben. „Illendő, természetes és hasznos, hogy a Magyar Sereg Magyarországon tartassék” — olvassuk a folyamodványban, amely arról panaszkodik, hogy „sok Esztendőbeli Szolgálatunk fáradsággal szerzett érdemeink jutalmát az idegen nemzetbeliek tőlünk elragadják és Fő-Tisztségekre

majdnem mind csak idegenek helyeztetnek előnkbe”.

A felvilágosodás a hadsereghez is elért már, és érthető, ha a nevezetes folyamodványban szóba került a magyar vezénylési nyelv is: „Nem kevésbé mozdítaná az is elő a Hadi szolgálatot, ha a közönséges Szolgálat Rende és parantsolás Magyar nyelven folytattatnék” — olvassuk a petícióban.

Aláírói között volt gróf Festetics György főhadnagy és Laczkovics János svadronos kapitány is. Itt kötött barátságuk később sem szűnt meg, hiszen Festeticset a haladó főurak közé számították, jóllehet felvilágosultsága alig-alig ment túl a korabeli divaton. A racionalizmus, a forradalmi eszmékkel való kacérkodás a jó modorhoz tartozott, s valószínűleg még akkor sem gondolt Festetics arra, hogy milyen „veszedelmes” ember a barátja, amikor a petíció aláírása miatt a Hollandiában állomásozó Latour-dragonosokhoz helyezték át. A Martinovics-per azonban vére ment, s midőn Laczkovicsnak „feje vétezik”, a kegyvesztett gróf már leköszönt a hadi pályáról, és visszavonult birtokára.

Társaságában ettől kezdve sokáig nem lehetett szóba hozni a politikát, de kiolthatatlan tettvágyát valahol le kellett vezetnie. Nem kétséges, hogy az udvar kegyét is szerette volna visszaszerezni, és ha a politikában gyanússá tette magát, a reformer és az irodalmi mecénás szerepében igyekezett kárpótlást találni. És szokatlanul rövid idő alatt olyat művel, hogy a hazai és külföldi figyelmet egyaránt magára vonja.

Az elhanyagolt birtokot mintagazdasággá varázsolja, iskolákat alapít, irodalmi életet szervez, és még arra is jut ideje és pénze, hogy hollandiai szelmalmot és vitorlás bárkát építtessen. Lelkesedése csak Széchenyiével mérhető, de ehhez a hatalmas programhoz hiányzott a higgadt megfontolás, a tiszta európai látóköri, az egész nemzet elmaradottságának egyértelműbb programot meghatározó felismerése. Mezőgazdasági terve elkészítésében és végrehajtásában a szerencse is hozzásegődött. Még 1786-ban ismerkedett meg Bécsben Nagyváthy Jánossal, akinek 1791-ben megjelent könyvére, *A szorgalmas mezei gazdára* a császár is felfigyelt, és aranyéremmel jutalmazta a szerzőt. A császári elismerés után Festetics azonnal meghívta Keszthelyre, ahol 1792-től hat éven át teljhatalmú jószágkormányzóként működött. Munkásságának művelődési eredménye, hogy Festetics Csurgón gimnáziumot alapított, majd később a keszthelyi „gazdaképző intézetet”, a Georgikont. A program már kezdetben túlnőtt a keszthelyi méreteken. A 162 000 holdnyi birtok világlátott ura nem is érthette be a korabeli nemesség bezárkózottságával és szűk igényeivel. Természetesen az irodalomnak is szerep jutott ebben a programban, amelynek ápolására családi hagyományok is kötelezték. Festetics Kristóf 1763-ban alapította könyvtárát, amelyet ő továbbfejlesztett, sőt az 1810-es években külön könyvtártermet is berendezett.

Maga a gróf írással nem foglalkozott, de mecénási rangját feltétlenül el akarta ismertetni a világgal. Írókat „gyűjtött” maga köré, de a főúri oltalom és támogatás bizonyos mértékig a mű-

vész elkötelezettségét is jelenti. Író és mecénás kölcsönösen egészítette ki egymást, és az írói dicsőség magával hozta a mecénás elismerését is. Az 1800-as évek irodalmi propagátora Nyugaton a Göttingában tanuló lelkes és tehetséges Rummy Károly György, akinek egykori késmárki tanára, Asbóth János 1801-ben került Keszthelyre. Előbb a Georgikon igazgatója, majd 1806-tól az uradalom inspektora volt. Rummy állandó levelezésben állt vele, valamint Berzeviczyvel és Kazinczyval. Barátságát azért is becsülték, mert munkatársa volt Wieland Der Neue Teutsche Merkurjának, amelyben külön rovatot is kapott: Nachrichten über Ungarns neueste Literatur und Kultur címen számolt be a hazai eseményekről. A németekkel egyébként is jó összeköttetései voltak; felvették a Göttsche humanistische Privatgesellschaftba, s professzorán, Heynen keresztül kapcsolatba került a göttingai tudományos társulattal is, amely 1810-ben az ő közbenjárására tagjai közé választotta Asbóthot. Az uradalmi inspektor azonnal írt Rumynak, felhívta figyelmét Berzeviczy tudományos munkásságára, és kérte, járjon közbe Heynenél, hogy Festeticset is vegyék fel a tagok sorába. A gróf számára nem lehetett közömbös a göttingai elismerés, s Rumynak nyilván sok fáradságába és költségébe került, míg kijárta Festeticsnek a Societat tiszteletbeli tagságát. Hiszen utána Asbóth azt írta neki, hogy nemes tettéért a gróf gazdagon megjutalmazza. Rummy érdeme volt az is, hogy Berzeviczyt a levelező tagok sorába választották.

Ilyen előzmények, gazdasági eredmények kisérő jelensége, gazdagító és nélkülözhetetlen eseménysora a műveltséghorizont kiteljesedése, aminek most már magától értetődő velejárója, lényeges tartalmi eleme a művészetekkel, így az irodalommal való kapcsolata is. Ez volt az a gazdasági háttérbázis, ami a század utolsó évtizedében a fentiek mellett törvényszerűen teremtette meg művelődéstörténetünk első könyvsorozatát, a

MAGYAR MINERVÁT

Amidőn Rummy Károly Göttingában Festetics ügyében eljár, elsősorban a Georgikonra hivatkozott, amely a külföld számára is példa lehet. A Societat tiszteletbeli tagságát azonban Festetics a Magyar Minerva néven megindított könyvkiadói vállalkozással is kiérdemelte, bár csak pénzt adta hozzá, mert a kivitelező a fáradhatatlan Péteri Takács József volt.

Péteri Takács 22 éves, amikor 1790-ben Keszthelyre, a Festetics családhoz kerül. A fiatal nevelő Keszthelyről származott, és ekkor már elvégezte a teológiát, több nyelven beszélt, és rövid idő alatt annyira megnyerte a család becsülését, hogy ő kísérte 1793-ban Bécsbe neveltjét, az ifjú László grófot. Életrajzírója, Takács Sándor azt is feljegyezte, hogy számos mágnáscsaláddal ismerkedett meg Bécsben, s bemutatták az uralkodóház több tagjának is. A bécsi időzésnek azonban irodalmi jelentősége volt: Itt ismerkedett meg a Magyar Hírmondó két szerkesztőjével, Görög Demeterrel és Kerekes Sámuellel, majd Kultsár

Istvánnal, Mikes első kiadójával, és Bécsben került először baráti kapcsolatba Batsányival és Kisfaludy Sándorral. Péteri Takács kezdő költő ebben az időben. Követendő példaképének Anyost tartotta, akihez verset is írt:

Gyakran eljárak temetőhelyére,
Reá emlékeztvén hazafi szívére,
S addig figyelmezek oktató könyvére,
Míg el nem juthatok dicső érdemére.

Bécsben nemcsak eleven irodalmi életet talált, hanem közelről láthatta az irodalom szervezését is. Nyilván Görög és Kerekes példája buzdította, akik 1795-ben adták ki a később oly híressé vált debreceni grammatikát, hogy rábeszélje Festeticset egy nagyobb irodalmi vállalkozás istápolására. Így született meg a Magyar Minerva eszméje, amelynek megvalósításáért a gróf évi ezer forint támogatást ígért.

Lelkesezésére jellemző, hogy az ígélet elhangzása után azonnal elkészítette tervezetét. Címe: *A magyarországi írók munkáinak könnyebb kiadását tárgyazó gondolatok*. Az akkori irodalmi viszonyaink között szinte hihetetlennek tűnt vállalkozása. Az egész magyar irodalmat akarta egybefogni, így terve egy írói szövetség csiráit rejtette magában. Szándéka az volt, hogy mindegyiket összeállítja az élő írók lajstromát, egybegyűjti a folyamatosan beérkező kéziratokat, amelyeknek sorsáról egy állandó bírálóbizottság dönt. Megállapította a kiadott könyvek után járó honoráriumot, és figyelme még arra is kiterjedt, hogy egy-egy kiadványból hány tiszteletpéldányt kapjon a szerző. De a könyvkiadás megszervezésén kívül egy másik célt is kitűzött. A bírálóbizottságnak az is feladata lett volna, hogy egységes helyesírást állapítson meg, és ennek elfogadására kényserítse az írókat is.

Festeticsnek tetszett az elgondolás, és csupán azt kötötte ki magának, hogy ő állapíthassa meg a kiadásra elfogadott munkák megjelenési sorrendjét.

A Magyar Minerva az első perctől kezdve országos vállalkozás volt, s az első felszólító levelek az ország legtávolabbi zugában is megtalálták az írókat. Péteri Takács, mivel nem lehetett eléggé tájékozott, azt is kérte, hogy saját műve mellett mindenki a tudomására jutott kéziratokról is értesítse.

Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Kultsár István, Dugonics András, Molnár Borbála, Aranka György, Weszprémi István neve szerepelt azok között, akiktől Takács közvetlenül kért kéziratot. A válaszon maga is meglepődött. 102 ajánlat érkezett az első felszólításra.

Dugonics nem jelentkezett. Neki állandó kiadója volt. Éspedig a jól fizető Landerer. Gvadányi pedig Molnár Borbála verseit ajánlotta, a tudós Weszprémi István, a Debrecenben élő veszprémi származású orvos pedig Földi János természethistóriáját javasolta kiadásra, míg Révai a Bécsi Kódex sajtó alá rendezését szorgalmazta.

Költői eszményképéhez hűen Takács elsőként Anyos versei kiadását tervezte. Festetics egyetértett vele, és így 1798-ban megjelent a Magyar Minerva első kötete:

Anyos Pál
MUNKÁJI.
BÉTSBEN
ÖZVEGY ALBERTI IGNÁTNÉ BETŪIVEL
1798.

Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Batsányi János. A 260 oldalnyi terjedelmű kötetben Batsányi, aki nevét nem írja ki sehol, *A kiadónak előbeszédgye* címen bevezetőt ír, amelyben elmondja, hogy az 1784. szept. 5-én Veszprémben elhunyt és eltemetett költő versei megjelentetése hogyanját illetően nem kevés vita folyt. Kétségtelen, hogy a 28 éves korában elhunyt költő életműve a kortársak közül magasan kiemelkedett. Előnye emellett, hogy az egész vállalkozásnak bizonyos lokális szint is tudott adni. Anyost sok szál fűzte a Balaton környékéhez, Veszprémben és Pápán tanult, Székesfehérvárott tanított nagyszombati és márianosztrai éveit után.

Batsányi azzal a lehetőséggel is élt, hogy a bevezetőben irodalmi programot adott, amelyben előreveti néhány vonásában a nyelvújítás egyes tartalmi elvárásait. Mai szemmel értékelve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az Anyos-versek közlésében túlzott buzgalommal járt el. A verseket javítgatta, „amennyire az értelem csonkítása vagy egész rendek felbontása nélkül lehetséges vala”. Majd megjegyzi: „Higyjétek el, hogy boldogító örömet éreznek még a sírnak hideg gyomrában is nyugvó hamvai! s megilletődve lebeg még most is körületek, mennyei áldást mosolygó szemekkel néz még most is reátok kedves éneklőtöknek dicsőült árnyéka!” Így bocsátotta útjára Batsányi Anyos verseit és ezzel együtt a Magyar Minervát.

A kezdeti lendület nagy volt; még két újabb kötet volt sajtó alatt. Az egyik:

ERKÖLTSI
OKTATÁSOK
Mellyeket
TOLNAI
GRÓF FESTETICS LÁSZLÓ
KEDVES TANÍTVÁNYÁNAK,
szívére kötött
PÉTERI TAKÁCS JÓZSEF

BÉTSBEN
ÖZVEGY ALBERTI IGNÁTNÉ BETŪIVEL
1799.

A 394 oldalnyi terjedelmű könyv igényes pedagógiai munka. Az első részben a boldogságról és emberségről szól. Történetileg visszanyúl a sztoikusokhoz és epikureusokhoz. A második részben *A betűletes magaviseletről* mintegy 70 oldalon át. A harmadik cikkely ugyanezt folytatja *A kellemtelen magaviseletről* címen. A második rész főcíme: *Az erköltsi jóságról*, és ezen belül szól az erköltsi törvényről és az erkölcsiség eredetéről. Olyan elődök szerepelnek itt, mint Montaigne, Helvetius, Epicur, Hume, Wolf, Crusius és Kant.

A harmadik rész címe: *Az ember tisztéről*. Ezen belül szól a hitről, reményről, szeretetről, vallás-

ról, az imádságról, az isteni szolgálatról, az eskürről, míg ennek folytatásában az emberről, az önisméretéről, a helyes életvitelről, az evésről, a művelődésről, a helyes időtöltésről és a lelki jegyek gazdagításáról.

A harmadik fejezet azokat a személyiségjegyeket mutatja be, amelyeknek megszerzésére mindenkinek szüksége van ahhoz, hogy magát a társadalom hasznos tagjává tegye.

A negyedik cikkely az egyes társaságok kötelességeiről szól: a fiúi kötelességről, az úri hatalomról, a polgári kötelességekről, úgy, mint alattvaló és úgy, mint kormányzó.

A sorozat harmadik, de még ugyanebben az esztendőben megjelent kötete:

VIRÁG BENEDEK
POÉTAI
MUNKÁJI.
PESTEN,
TRATTNER MÁTYÁS BETŪIVEL
1799.

A könyvet maga a költő ajánlotta Méltóságos Tolnai Gróf Festetics György Önagységának hálaadó tiszteletül.

A kötet olyan kitágult horizontú képet ad egyrészt saját klasszikus műveltségigényéről, másrészt a kortársi világról, hogy szinte teljes kitekintést kapunk a századforduló Magyarországnak jelentős személyeiről, eseményeiről, a hazai tenni-valókról. A pálos rend tagja, így jó barátja Anyosnak is, és egész életét irodalmi küldetésnek szenteli vállalván a budai szegényes életvitelt és kiérdemelve a legjelentősebb kortársak tiszteletét és barátságát.

A sorozat negyedik könyve:

A
MAGYAR
LITERATÚRA
ESMÉRETE.
Írta
Pápay Sámuel
Vármegyei táblabíró és uradalmi fiskális
Veszprémben
Számmer Klára betűivel
1808.

A felsőörsi születésű irodalomtörténész, irodalomtörténetünk első megírója hazafiúi kötelességének tesz eleget — írja az előszóban —, mielőtt a Magyar Minervának benyújtja munkáját. „Elértem további tzelomat igyekezetem által, ha az csak serkentésül fog is szolgálni arra, hogy rátermett hazafi társaim, Literatúrai munkásságok által, kedves Nyelvemet, édes Hazámat, s szerettem nemzetemet megdicsőítsék. Isten velünk. Írám Pápán Martz. 6 dikánn 1808.”

Hivatkoztam már fentebb arra, hogy Földi János, mellelég hajdúhadházi orvos és Weszprémi

István leányának, Juliskának a férje, 1792-ben pályázatra megírta az első magyar nyelvtant. Egy munkacsoport által történt átdolgozásban 1795-ben *Debreceni grammatika* címen jelent meg. Az eredeti szövegezés nyelvtani része Gulyás Károly kiadásában, 1912-ben jelent meg, a második, *A versírásról* szóló része pedig a Kölcsey Ferenc Gimnázium tanulói kiadásában, 1962-ben.

Pápay Sámuel irodalomtörténetében nyelvtörténeti áttekintést, nyelvi összehasonlítást ad, majd irodalmi szövegek illusztrációjával mutatja be irodalmunk fejlődését a saját koráig, 486 oldal terjedelemben.

Hazánkban a hivatalos nyelv, mint az tudott, a II. József korát kivéve, a latin volt. A megyék, megyegyűlések nyelve úgyszintén. Zala megye az elsők közé tartozik, amely — miután ehhez a Habsburgok lehetőséget biztosítottak — 1805-ben kérte, és megkapta a magyar nyelvhasználat engedélyezését a megyegyűléseken. (Az is tudott, hogy Magyarországon csak 1844-ben lett a magyar nyelv hivatalos nyelvvé.)

Pápay Sámuel könyvében alapvetően abból indul ki, és arra építi programját, hogy magasabb szinten tankönyvvé váljék munkája. Felbecsülhetetlen érték, hiszen a hatalmas ismeretanyaghoz meg kellett teremtenie a nyelv belső közlési formáját is. Ez magyarázza azt is, hogy a testes kötetnek a nagyobb része elsősorban a nyelvvel foglalkozik, és csak kisebb része mutatja be a „Magyar Literaturának régi s mostani állapotát”. Időben ez már szinte belenyúlik abba a korba, ami a magyar nyelvújításnak minősül.

Egy észrevétellel azonban tartozunk itt magunknak. Virág Benedek, a sorozat harmadik kötete szerzője még a „Minerva példás gyámolának” titulálta Festeticset, pedig ez volt az utolsó kötet, amelynek megjelenését a gróf anyagilag támogatta. Pontosan nem tudjuk, miért hagyta magára a szépen indult vállalkozást, és ezzel együtt Péteri Takácsot is, aki megpróbált kiutat keresni a szorult helyzetből. És minden bizonnyal ez is oka volt annak, hogy Pápay Sámuel könyve 9 évvel a harmadik, a Virág-versek után jelent meg. Jelentős erőfeszítés állt mögötte, és ezt Pápay is kötelességének érezte megfogalmazni: „Háladatosságot érdemel a Hazától Takács Józsefnek azon buzgó hazafisága, hogy Magyar Minerva név alatt 1798-diktul fogva a Magyar Írók munkáinak kibotsátásában egész szívvel lélekkel szorgalmaskodik, s annak köszöni a jelenvaló munka is, hogy a Magyar Minerva oltalma alatt megjelenhetett.”

E kötetet követően megint 4 esztendeig szünetel a sorozat, míg 1812-ben kijön

A
Filozófiának
ELŐLJÁRÓ
ÉRTEKEZÉSEI.
Írta

Ruszek József
A Weszprémi Nevendék Papság egygyik'
s öregebbik Tanítója
WESZPRÉMBEN,
Számmer Klára betűivel.
1812.

A sorozat ezzel elhalt. Bizonyára Festetics nem érzett rá, hogy milyen felbecsülhetetlenül jelentős mozgalmat támogatott. Takács még tovább szorgoskodott az irodalomszervezésben. Ezután jelentette meg Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmei*-t, de a Magyar Minervát nem tudta újjáéleszteni.

A történelmi háttér, a gazdasági viszonyok ismeretében ugyan beleérezhetünk Festetics aggályoskodásába. Hiszen maga a tény: a gazdaságin túl az irodalmiság, az azt kifejező hazafiság nem kis veszélyt rejtett a XIX. század elején. A Martinovicsékat követő politikai terror évről évre erősödött. Austerlitz után 1805-ben mint egyértelmű figyelmeztetés érte a monarchia vezetőit. A magyar birtokos nemességnek pedig éppen ebben az időben történő még tehetetlenebb elbizonytalanodása csak segítette a habsburgokat kényszerhelyzetükben, ideges kapkodásukban kovácsolódo védelmi terveik előkészítésében. A magyar vezető réteg — mint már annyiszor a történelem során — éretlennek bizonyult arra, hogy a kialakult politikai helyzet láttán hosszabb lejáratú hasznos következtetéseket vonjon le a maga számára. Megelégedett a mával, amely a háborúk kezdeti szakaszában törvényszerűen megisméltódo gazdasági konjunktúrával jár. Pedig a nép titokban bizakodással tekintett a francia hadak Magyarország területére is átcsapó hadműveletei elé. Nemcsak Napóleonnak 1809-ben — a győri futás évében — a magyarokhoz intézett kiáltványa sejteti, hogy a francia szándék nálunk a Habsburgokkal szemben tömegeket mozgósíthat. Nem egy verses vagy prózai irodalmi emlékünknél fejezi ki ezt ebben a korban. Pápay Sámuel a fenti sorozaton kívül, éspedig 1807-ben megjelent könyve, az *Észrevételek a magyar nyelvnek igazgatására és törvénykezésre való alkalmaztatásáról* is egyértelmű jelzés a holnap lehetőségei felé.

Nem így történt. És ez megint késést hozott. Egy újabb példát az okuló nemzeti önismeret megszerzéséhez.

JEGYZETEK

1. *JÓCSIK Lajos*: A Középdunamedence közgazdasága (Szárszó, Budapest, 1943).
2. A veszprémi egyházmegye papságának névtára (1975). 15.
3. O. L. Cancellária: Conceptus Expeditionum, 1720. jún. No. 76.
4. *PEHM József*: Padányi Biró Márton (Zalaegerszeg, 1934).
5. Uo.
6. Veszprémi Püspöki Levéltár: Veszprém egyházmegyei lelkészek, istentisztelet és anyakönyvek nyelve, 1894. Kézirat.
7. II. Józsefnek a magyar nemesség proklamációjára adott válaszából részlet.

IRODALOM

1. *CSÁNYI László*: Első könyvkiadói vállalkozásunk, a Magyar Minerva — Új Helikon (1962).
2. *HÓRVÁTH János*: Berzsenyi és iróbarátai (Budapest, 1960).
3. *KERESZTÚRY Dezső*: Festetics György és a magyar irodalom — Irodalomtörténeti Közlemények (1963) 5.
4. *KUTASSY János*: Váth János (Keszthely, 1933).
5. *NAGYVÁTHY Kálmán*: Nagyváthy János élete (Pozsony, 1891).
6. *NÉGYESY László*: Gróf Festetics György a magyar társadalomban. Keszthelyi Helikon (Keszthely, 1925).
7. *SULE Sándor*: A keszthelyi Georgikon (Budapest, 1890).

ISTVÁN HARMATH

DIE BÜCHERSERIE MAGYAR MINERVA

Das erste gedruckte Buch kam aus der Budaer Buchdruckerei im Jahre 1473 heraus. Der Titel ist Chronica Hungarorum, und ist lateinisch gedruckt worden. Das erste in ungarischer Sprache gedruckte Buch erschien in Sárvár in der Buchdruckerei von Abadi Benedek im Jahre 1541 mit dem Titel: Új Testamentum Magyar nyelven, mellyet az Görög és Deák nyelvből újonnan fordítant az Magyar népnek Keresztén hitben való épülésire. In diesem Jahr ist Buda von den Türken besetzt worden. Die ungarische Literatur, die am Anfang des sechzehnten Jahrhunderts — meistens in den Klöstern — einen grösseren Aufschwung genommen hat, konnte wegen der ständigen Kriegszeiten mit der westeuropäischen Kultur nicht Schritthalten. Die beinahe 4,5 Millionen Einwohnerzahl ist zum Anfang des XVIII. Jahrhunderts bis unter drei Millionen zurückgefallen. Die Entwicklung in der Landwirtschaft, in der Industrie, im geistigen Leben usw. hat eine rasche Entwicklung geschaffen. In diesen Jahrzehnten spielte aber eine bedeutende Rolle, dass sich verschiedene fremdsprachigen Völker niedergelassen haben. Das unterstützte die Entwicklung der ungarischen Sprache aber sehr langsam. Zur Zeit der ersten Volkszählung, im Jahre 1784—1787 war die Verhältniszahl der Ungarn und Nationalitäten 39% zu 61%. Damit hängt es auch zusammen, dass das erste Werk der ungarischen Literatur spät, erst im Jahre 1772. erschienen ist. Das war ein Drama mit dem Titel: Agis tragédiája (Die Tragödie von Agis). Die erste ungarische literarische Zeitschrift ist in Kassa

gegründet worden, im Jahre 1788. Die Gründer waren Ferenc Kazinczy und János Batsányi. Am Ende des 19ten Jahrhunderts übernahm die Leitung des Festetics-Gutes Georg Festetics, der in einigen Jahren ein reichhaltiges Kulturzentrum in Keszthely geschaffen hat. In kurzer Zeit haben ihn die begabtesten Künstler, Schriftsteller, die wertvollsten Geiste der Landwirtschaft, der Industrie und der verschiedenen Wissenschaften kennengelernt. Unter der Leitung von József Péteri Takács sammelte sich eine Gruppe von Dichtern und Schriftstellern. Da die materielle Unterstützung Graf Festetics versprochen hat, hat es die Gruppe von Schriftstellern beschlossen mit dem Titel Magyar Minerva eine literarische Bücherserie herauszugeben. Der erste Band brachte die Gedichte von Pál Anyos im Jahre 1798. Der Verfasser des zweiten Bandes war der erwähnte József Péteri Takács mit einem moralen Themenkreis, und dann der Dichter Benedek Virág, der Literaturhistoriker Sámuel Pápay und im Jahre 1812 kam ein philosophischer Band, dessen Verfasser József Ruszek ist.

Diese Werke, diese Tätigkeit übten auf die ungarische Gesellschaft, unmittelbar auf die geistige Schicht einen sehr reichhaltigen Einfluss, dessen Bedeutung man in der Reformzeit kaum beruhigend determinieren kann.

Hier, von näher in der Umgebung vom Balaton gründete sich ein so bedeutendes Kulturzentrum, das in den kommenden Jahrzehnten auch im politischen Leben einen bedeutenden Einfluss übte.